

Sociologen, antropologen, taalkundigen, volkskundigen en juristen hebben al langere tijd over beledigingen geschreven¹. Historici hebben daarentegen nog niet zo veel aandacht besteed aan het onderwerp. Wij komen het thema wel tegen in studies over de vroegere strafrechtspleging en criminaliteit. Ernstige beledigingen konden immers strafrechtelijk worden vervolgd. Daarnaast zijn er verschillende studies geschreven over het duel, waarin beledigingen in het licht van een ‘aristocratische’ erecode ter sprake komen. Maar het is pas sinds kort dat beledigingen als een zelfstandig thema worden onderzocht.

Het gaat dan met name om historisch-antropologische studies waarin beledigingen worden opgevat als een sleutel tot die opvattingen en verwachtingen binnen een cultuur die die beledigingen mede vorm gegeven hebben. Zoals Peter Burke het formuleert, “Insults thus offer us a key to the history of mentalities or value-systems”². Wij kunnen het ook anders formuleren: vanuit een geschiedopvatting die nauw aansluit bij de interpretatieve sociologie en antropologie wordt ook het ‘triviale’ belangrijk, juist als een toegang tot verschijnselen van grotere reikwijdte en betekenis³. Richten wij ons bijvoorbeeld op beledigingen in het vroeg-moderne Italië, aldus Burke, dan kunnen wij in individuele gevalsbeschrijvingen achterhalen welke grote betekenis men toen aan zulke structurende noties als eer en schande heeft gehecht. Ook kunnen wij uit zulke beschrijvingen reconstrueren aan welke ‘regels’ het beledigen, deze ‘vorm van communicatie’, was gebonden⁴.

Als Burke over eer in het vroeg-moderne Italië spreekt, dan bedoelt hij daarmee niet het ‘aristocratische’ eerbegrip waarin de persoonlijke eer nagenoeg samenviel met de eer van de eigen familie en stand. Het gaat hem veeleer om een persoonsgebonden eerbegrip, dat zich evengoed uitstreckte tot de kleine ambachtslieden en winkeliers⁵. Termen als ‘eerbaarheid’ en ‘reputatie’, of het nu mannen of vrouwen betreft, geven nog het beste aan waar het bij deze noties van eer en schande om draait. Tegelijk wijst Burke op de opvallende overeenkomsten tussen de noties die hij heeft aangetroffen en het eerbegrip dat antropologen hebben beschreven voor een reeks mediterrane culturen van de twintigste eeuw⁶.

Het is interessant dat historici ondertussen ook in de noordelijke landen van het vroeg-moderne Europa dergelijke noties hebben aangetroffen. Met een beetje overdrijving zouden wij kunnen stellen, dat zij daarin zijn voorgegaan door de volkskundigen. Al in de jaren zeventig wezen Karl Kramer, Ruth Mohrmann en Klaus Lorenzen-Schmidt op een ‘burgerlijk’ eerbegrip, zoals zij dat in talrijke beledigingszaken in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Duitsland waren tegengekomen. Ook in het dagelijks leven van gewone burgers, zo betoogden zij, speelden opvattingen rond eer en schande een belangrijke, regulerende rol⁷. In de jaren

tachtig kwamen ook verschillende historici tot deze conclusie. James Sharpe sprak in zijn verkennende onderzoek naar smaad en laster in het vroeg-moderne Engeland over “plebeian notions of honour”. Ook hij maakte hierbij gebruik van het antropologische onderzoek⁸. Eenzelfde, niet-aristocratisch eerbegrip werd gesignaleerd in studies naar het achttiende-eeuwse Parijs en naar het zestiende- en zeventiende-eeuwse Dijon⁹.

Wij kunnen concluderen dat vooral de laatste jaren de historische belangstelling voor eer en belediging duidelijk is toegenomen. Bovendien worden nu ook andere periodes, zoals de negentiende eeuw, meer en meer in het onderzoek betrokken. Op iets bescheidener niveau kunnen wij dit ook vaststellen ten aanzien van het Nederlandse onderzoek. Niet alleen ten tijde van de Republiek maar ook nog in de negentiende eeuw hebben noties als eer en schande een wezenlijke rol vervuld in de onderlinge sociale controle¹⁰. Maar over het precieze functioneren van deze noties, over hun inbedding in de maatschappelijke context – of het nu de justitiële bemoeienis betreft, de informele kanalen van roddel en achterklap, de aspecten van ‘gender’ of de sociale en etnische ongelijkheid – op al die gebieden moet het onderzoek eigenlijk nog beginnen. Het spreekt dan ook vanzelf dat dit themanummer, waarin beledigingen nadrukkelijk als ‘sleutel’ tot noties als eer en schande worden onderzocht, een sterk verkennend karakter heeft.

Een van de moeilijkheden die de onderzoeker tegenkomt, is dat er zowel in de vroeg-moderne periode als in de negentiende eeuw talrijke termen door elkaar werden gebruikt. In de bronnen gaat het bijvoorbeeld om ‘belediging’, ‘smaad’, ‘hoon’, ‘laster’ en ‘schelden’, woorden die wij ook nu nog gebruiken. Maar wij vinden ook andere termen als ‘injurie’, ‘calumnie’ of ‘contumelie’. In de hier bijeengebrachte artikelen is zoveel mogelijk het algemene begrip ‘belediging’ gehanteerd. Alle andere begrippen hebben in het algemeen een beperktere juridische of taalkundige betekenis gekend. Volgens *Van Dale* betekent beledigen ‘iemand kwetsen (door woorden of daden) in zijn eer of eergevoel’. Dezelfde omschrijving vinden wij in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Het is die betekenis die in de artikelen steeds weer is gebruikt, al hebben de auteurs vooral het accent gelegd op de verbale belediging. Waar beledigende handelingen of gebaren ter sprake komen, is dat telkens als een begeleidend verschijnsel, als een escalatie van de uitgebroken ruzie. Uiteraard kunnen wij onder de definitie van *Van Dale* ook de ‘politieke’ belediging rekenen: belediging van overheidspersonen of andere belangrijke personen. Maar ook hier is een accent aangebracht. In alle artikelen gaat het in de eerste plaats om de ‘alledaagse’ belediging, om die woorden die direct betrekking hadden op de reputatie van het slachtoffer in zijn eigen omgeving. In de meeste gevallen kreeg het slachtoffer de ontorende woorden mondeling toegevoegd. Maar de belediging kon het slachtoffer ook indirect bereiken, via de kanalen van roddel en achterklap of in geschrifte. In welke vorm de beledigingen ook werden geuit, de gevolgen konden desastreuus zijn.

De bundel wordt geopend met een rechtshistorische bijdrage van Erik-Jan Broers. Na een beschrijving van de voornaamste rechtsregels ten aanzien van belediging in het Romeinse, het canonieke en het inheemse recht van Germaanse

oorsprong, richt hij zich op de bijzondere samensmelting van deze drie rechts-tradities, zoals die uiteindelijk in de Republiek gestalte heeft gekregen. Daarbij put hij niet alleen uit de geschriften van juristen, maar ook uit de archieven van de Raad van Brabant. In het algemeen gold dat zware beledigingen in geschrifte en mondelinge beledigingen die met enig fysiek geweld gepaard waren gegaan, in een criminele procedure werden vervolgd. Dit gold met name als het slachtoffer een overheidsfunctionaris was. Aan de andere kant kon de overheid eenvoudige mondelinge beledigingen aan haar adres ook in een civiele procedure vervolgen. Zij kon dan als sanctie eisen wat een particulier persoon in een dergelijke procedure aan schadevergoeding kon eisen. Het gaat dan om de ‘amende profitable’, waarbij het slachtoffer een geldboete eist van de dader, en de ‘amende honorable’, waarbij het slachtoffer uit is op herstel van zijn geschonden eer en eist dat de dader de belediging herroept. Zoals Broers aangeeft, kon deze laatste ‘betering’ ook plaats vinden buiten de officiële rechtsgang. Als de dader spijt had gekregen van zijn woorden, dan kon het slachtoffer hem in de gelegenheid stellen om in het openbaar, bijvoorbeeld voor een notaris en in aanwezigheid van getuigen, alsnog op zijn woorden terug te komen. Zoals Roodenburg in zijn bijdrage laat zien, waren zulke herroepingen in het openbaar een bekend verschijnsel. Zij vonden niet alleen plaats ten overstaan van een notaris maar ook ten overstaan van buurtmeesters en kerkeraden.

Beledigingen kunnen in veel bronnen worden onderzocht. Maria-Theresia Leuker heeft zich op een buitengewoon rijke bron gericht, de zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen waarin zoveel elementen uit het dagelijks leven ten tonele werden gevoerd. Houden wij rekening met hun grotere complexiteit, dan vormen fictieve teksten een niet minder waardevolle toegang tot de maatschappelijke werkelijkheid dan de meer geijkte historische bronnen¹¹. Dat geldt ook voor de kluchten en blijspelen met hun bijzondere semiotische referentiekader. Zij bieden ons een verrassend inzicht in de vele regels en strategieën van de ‘erehandel’¹²: de voortdurende, bijna dagelijkse zorg om de eigen eer en de bemoeienis met de eer van anderen, met name van de burens. Anders dan in de bijdrage van Broers gaat het hier om de eigen oplossingen, buiten de rechter of de notaris om. De auteur kan tot in de kleinste details de verschillende strategieën achterhalen om de eigen schande voor anderen verborgen te houden of juist met het oog op eerherstel nadrukkelijk in de openbaarheid te brengen. De burens, die er steeds op gericht zijn de vrede binnen de gemeenschap te bewaren of te herstellen, vervullen een essentiële rol binnen de erehandel. Zij kunnen tussenbeide komen om de vrede te herstellen, voordat het gebeurde grotere ruchtbaarheid heeft gekregen. Maar zij kunnen in de netwerken van roddel en achterklap en in de meer geritualiseerde vormen van sociale controle, zoals het zingen van spotliederen of andere vormen van charivari, juist doelbewust de vrede verstoren om de man of vrouw alsnog tot de orde te roepen. Zoals de andere auteurs in deze bundel maakt ook Leuker gebruik van antropologische inzichten, maar tegelijk kan zij met behulp van de gespreksanalyse de structuur van de gevoerde dialogen reconstrueren, een structuur die nauw verbonden was met de regels van de erehandel.

Het spotlied als een meer formele en geritualiseerde variant van de belediging wordt nader onderzocht in de bijdrage van Louis Peter Grijp. ‘Politieke’ liederen, waarin overheidspersonen of andere belangrijke personen op de korrel werden genomen, heeft hij hierbij achterwege gelaten. Evenals de andere auteurs heeft hij zich gericht op dat materiaal dat het dichtst bij de werkelijkheid van alledag heeft gestaan, bij de conflicten die direct verbonden waren met de onderlinge omgang. Het eerste van de drie gevallen die aan de orde komen, betreft opnieuw een fictieve tekst, een ‘trouwgeval’ uit de *Trouwingh* van Jacob Cats. Maar vooral het tweede, niet fictieve geval dat door Grijp wordt besproken, maakt duidelijk dat Cats zich niet al te ver van de werkelijkheid heeft verwijderd. In beide gevallen wordt een vrouw opzettelijk in opspraak gebracht door een afgewezen minnaar. De vrouw gaat uitgebreid over de tong, straatjongens roepen haar na, maar er worden ook paskwillen en spotliederen verspreid die op straten, markten en bruggen worden verkocht en ten gehore worden gebracht. De strategieën achter beide aanvallen waren echter zeer verschillend. In het derde geval is het slachtoffer een man, een breuksnijder, die in zijn beroepseer wordt aangetast door een wraakzuchtige ogendokter. De aanval mislukt echter, omdat ook de verspreiding van de liederen, evenals de erehandel in het algemeen, aan bepaalde spelregels gebonden was. Zoals Grijp duidelijk maakt, werden zij in dit geval door de dader over het hoofd gezien.

De erehandel komt opnieuw ter sprake in de bijdrage van Roodenburg. Evenals Leuker wijst hij op het feit dat deze informele sociale controle met zijn netwerken van roddel en achterklap vooral in het buurtleven van de steden van grote betekenis is geweest. De rol van de notaris was louter passief: hij maakte de getuigenverklaringen op, als de betrokkenen daar om vroegen. Bij het tot stand brengen van een ‘amende honorable’ fungeerde hij slechts als tussenpersoon. Toch bieden de notariële attestaties een verrassend inzicht in de precieze strategieën van de erehandel. Aan bod komen de betrokkenen, de lokaties, het ritueel en het gehanteerde vocabulaire. De geuite beledigingen waren in sterke mate sekse-specifiek. Vrouwen lijken met scheldwoorden als ‘hoer’ vooral te zijn aangevallen op hun seksuele eer, mannen met scheldwoorden als ‘schelm’ of ‘dief’ op hun professionele eer. Het is een aspekt dat al enige malen in het internationale onderzoek is gesignaleerd, zoals het ook in deze bundel als een rode draad door de bijdragen loopt. Maar tegelijk wordt dit onderscheid, met name door Annemieke Keunen, van een aantal nuances voorzien. In zijn bijdrage gaat Roodenburg tevens in op de rol van het justitiële apparaat. Het is lastig hierover harde gegevens bijeen te brengen, maar het lijkt er sterk op alsof dit apparaat, met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw, geheel werd overvallen door de talrijke zaken rond eer en belediging.

Terwijl de overige auteurs zich gericht hebben op het westen van Nederland, heeft Willem de Blécourt zich gericht op het dorpje Kolderveen, een gehucht in het achttiende-eeuwse Landschap Drenthe. Aan de hand van een aantal beledigingszaken, waarin steeds weer dezelfde dader was betrokken, laat hij zien wat een minutieuze, ‘multibiografische’ analyse kan bijdragen aan het onderzoek naar

eer en belediging. Wat eerst niet veel meer lijkt dan een ordinaire ruzie om het recht van overpad, blijkt bij nadere beschouwing een ingewikkeld juridisch gevecht te zijn tussen twee bevolkingsgroepen. De eerste wil de grond steeds meer gebruiken als turfland, de tweede wil zich staande houden tegen de oprukkende turfafgravingen en de grond blijven gebruiken als hooi- en weideland. Dat economische verschil van inzicht ging tegelijk gepaard met grote sociale en culturele verschillen, waaruit de precieze inhoud van de geuite beledigingen begrijpelijk wordt. De Blécourt pleit in feite voor een microhistorische benadering, juist om te vermijden dat de bestudering van eer en belediging zou uitmonden in een cultuurhistorische aanpak waarin de maatschappelijke differentiatie nagenoeg ontbreekt. Eenzelfde waarschuwing vinden wij ook bij Giovanni Levi, een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de microgeschiedenis. Waar De Blécourt zich niet ten onrechte richt op het hierboven vermelde essay van Burke, waarin de sociaal-economische achtergronden van de betrokken personen slechts zijdelings ter sprake komen, richt Levi zich nadrukkelijk tegen de interpretatieve antropologie van Clifford Geertz¹³.

In de bijdrage waarmee deze bundel wordt afgesloten gaat Annemieke Keunen in op het bekende cliché, zoals dat ook in de zeventiende-eeuwse kluchten naar voren komt, dat roddelen, schelden en beledigen vooral tot het domein van de vrouwen hebben behoord. Als bron heeft zij de archieven van de Amsterdamse Correctionele Rechtbank over de jaren 1811-1838 gekozen, de periode waarin de Franse 'Code Civil' van kracht is geweest. Allereerst gaat zij na of het vooral vrouwen waren die wegens belediging voor deze rechtbank moesten verschijnen en daar ook veroordeeld werden. Dat blijkt niet het geval te zijn: beledigingen waren niet een typisch 'vrouwendelict'. Maar wat de auteur wel kan concluderen, is dat er zowel in de aard van de conflicten als in de wijze waarop men elkaar beledigde, sprake was van sekse-specifiek gedrag. Terwijl mannen meer betrokken waren in ruzies rond werk- en geldverkeer, waren vrouwen meer betrokken in ruzies die het gezin en het buurtleven betroffen. Bovendien komt ook Keunen tot de conclusie dat vrouwen vooral voor 'hoer' en mannen vooral voor 'dief' gescholden werden. Daarin verschilde de eerste helft van de negentiende eeuw niet van de eeuwen daarvoor. Aan de andere kant waarschuwt zij terecht dat het hier louter de beledigingen betreft die voor de rechter werden gebracht, zoals wij ook niet mogen concluderen dat vrouwen louter op hun seksuele eer en mannen louter op hun professionele eer werden aangevallen. Evenals Roodenburg neigt zij ertoe het in het oog houden van andermans eer of eerbaarheid te relateren aan de noodzaak van een onderling vertrouwen in de dagelijkse omgang.

Al met al beschrijven de hier bijeengebrachte bijdragen, ieder vanuit een eigen invalshoek, een fascinerend onderzoeksgebied. Het is duidelijk dat er nog veel werk gedaan moet worden, maar wat de artikelen zonder meer duidelijk maken is dat begrippen als eer en schande van essentiële betekenis zijn geweest in het leven van onze voorouders. Zij waren verbonden met allerlei vormen van sociale controle, zowel de formele controle van staat en kerk als de informele controle op straat en in de buurt.

1. Zie voor een overzicht van de literatuur de bibliografie achter in deze bundel.
2. Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication* (Cambridge enz. 1987), hfdst. 8 ('Insult and Blasphemy in Early Modern Italy') 96. Met het spreken over 'sleutels' verwijst de auteur uiteraard naar het werk van Carlo Ginzburg. Zie diens 'Spie. Radici di un paradigma indiziario', in: A. Gargani (ed.), *Crisi della ragione. Nuovi modelli nel rapporto tra sapere e attività umane* (Turijn 1979) 59-106. Zie tevens Peter Burke, 'Historians, Anthropologists and Symbols', in: E. Ohnuki-Tierty (ed.), *Culture Through Time. Anthropological Approaches* (Stanford 1990) 268-283.
3. Voor een aantal theoretische uitgangspunten, waaronder de aandacht voor het triviale en de hiermee verbonden noties uit de interpretatieve sociologie en antropologie, zie Peter Burke, 'Overture: the New History, its Past and its Future', in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991) 1-23.
4. Burke, *Historical Anthropology*, 23.
5. Burke, *Historical Anthropology*, 14.
6. Het gaat hier om een onderzoekstraditie die vooral in de jaren zestig haar beslag kreeg. Zie met name J.A. Pitt-Rivers, *The People of the Sierra* (Chicago en Londen 1963) 112-121; idem, *The Fate of Shechem or the Politics of Sex. Essays in the Anthropology of the Mediterranean* (Cambridge enz. 1977) 18-47 en 71-93; J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community* (Oxford 1964) 150-212; J.G. Peristiany (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society* (Chicago 1966) 82. Voor de meest recente ontwikkelingen, zie David D. Gilmore (ed.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean* (Washington 1987). Voor een introductie van dit onderzoek onder Nederlandse historici, zie Anton Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980) 211-30.
7. Karl-S. Kramer, *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde* (Göttingen 1974) 46-60; Ruth-E. Mohrmann, *Volksleben in Wilster im 16. und 17. Jahrhundert* (Neumünster 1977) 218-239; Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, 'Beleidigungen in schleswig-holsteinischen Städten im 16. Jahrhundert. Soziale Norm und soziale Kontrolle in Städtegesellschaften', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 10 (1978), 5-27; zie tevens Karl-S. Kramer, 'Hohnsprake, Wrakworte, Nachschmack und Ungebühr. Ehrenhändel in holsteinischen Quellen', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 16 (1984) 49-86. Voor een vroege historische studie, zie Yves Castan, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc, 1715-1780* (Parijs 1974).
8. J.A. Sharpe, *Defamation and Sexual Slander in Early Modern England. The Church Courts at York* (York 1980).
9. David Garrioch, *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge enz. 1986) 16-55; idem, 'Verbal insults in eighteenth-century Paris', *The Social History of Language*, Peter Burke en Roy Porter (eds.) (Cambridge 1987) 104-119; James R. Farr, *Hands of Honor. Artisans and their world in Dijon, 1550-1650* (Ithaca en Londen 1988) 150-195; Martin Dinges, "'Weiblichkeit" in "Männlichkeitsritualen"? Zu weiblichen Taktiken im Ehrenhandel in Paris im 18. Jahrhundert', *Francia* 18,2 (1991) 71-98.
10. Voor de Republiek, zie bijv. Florence Koorn, 'Illegitimitet en eergevoel. Ongehuwde moeders in Twente in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 74-99; Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, "'Die dan hare wyven laten afweyen". Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (eds.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 61-84; Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 244-254, 347-361; Maria-Theresia Leuker, "'De last van 'i huys, de wil des mans...". Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts (Münster 1992) 250-292; zie tevens verschillende artikelen in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1550-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Heerlen 1992). Voor de negentiende eeuw, zie Annemieke Keunen, 'Hoogelijk beledigd' (I en II), *Ons Amsterdam* 42 (1990) 314-316 en idem 43 (1991) 14-17.
11. Voor een verhelderend essay over het gebruik van fictieve teksten als historische bron, zie Keith Thomas, *History and Literature. The Ernest Hughes Memorial Lecture* (Swansea 1988).
12. Voor de letterlijke vertaling van het Duitse 'Ehrenhandel', zie de bijdrage van Roodenburg, die eveneens deze term hanteert. Het artikel van Leuker werd oorspronkelijk in het Duits geschreven.
13. Giovanni Levi, 'On Microhistory', in: P. Burke (ed.), *New Perspectives*, 103-105.